

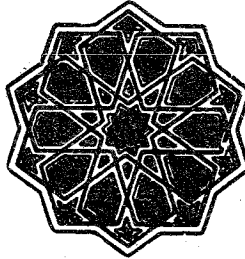
ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVII

EMEVÎLER DÖNEMİNDE MEVÂLÎ VE ZİMMÎLERİN İDAREDEKİ ROLÜ*

Çev. Doç. Dr. İrfan AYCAN

Mevâlî, İslâm Tarihçileri nazarında Arap olmayan müslümanlara denir. İslâm devletinin çocuklarından (vatandaşlarından) Arap olmayan herkes, eğer İslâm'a sarılırsa mevâlî olur ve müslüman Arap kardeşiyle tam bir eşitlik üzerinde bulunur. Takva dışında birinin diğerine herhangi bir üstünlüğü yoktur. Arap ve mevâlî arasındaki eşitlik alametleri daha İslâm devleti tarihinin başlangıcından beri ortaya çıkmıştı. Zira Ömer b. el-Hattab, Selman el-Fârisî'ye 4000 dirhem, Hürmüzan'a 2000 dirhem atıyye¹ tahsis ettiği gibi genç devlete² hizmetlerini takdir için müslüman olan Irak ve İran yöneticilerinin önde gelenlerine de atıyyeler tahsis etmişti. Ömer b. el-Hattab ordu komutanlarına şöyle yazdı: "Azad ettiğimiz Arap olmayan köleleriniz müslüman olurlarsa, onları kendilerini azad edenlere ilhak ediniz, eski efendilerinin lehlerine olan onların da lehine, aleyhlerine olan onların da aleyhinedir. Eğer bu azad edilenler kendilerinin müstakil bir kabile şeklinde olmalarını isterlerse, onları ata'da azad edenlerle aynı seviyede tutunuz³." Ömer b. el-Hattab; bir valisinin, yanına gelen bir kavimden Arap olanlarına ata verip, mevâlîyi (azadlıları) terketmesi haberini duyunca valiye şöyle yazdı: "İnsanın müslüman kardeşini hakir görmesi ne kadar kötüdür. Vesselam"⁴.

Mevâlî, başlangıçta güven ve istikrar unsurlarını çoğaltmak, himaye içinde olmak için sosyal hayatlarını yakın İslâm şehirlerinde oturan kuvvetli Arap kabileleri içerisinde tanzim ettiler. Aslında Sasanîler'in Ahvaz'da savaşılan askerî kuvveti olan Evâsire, Araplara karşı koymanın imkansızlığı ortaya çıkınca İslâm'a girmeye karar verdiler. Atıyye vermek ve arzuladıkları bir mekana yerleşmelerine müsamaha edilmek kaydıyla, Acemlerden Arapların düşmanlarına karşı savaşmak üzere Ebû Musa ile anlaşma yaptılar. Bunlar Basra'ya geldiklerinde Rasûlullah'a

* Bu makale Necdet Hammaş'ın *el-İdare fi'l-Asri'l-Emevi* (Şam-1978) adlı kitabının 337-357. sayfalarının tercümesidir.

1. el-Belâzurî, *Fütuhu'l-Buldân*, 443.
2. el-Belâzurî, age, 442.
3. el-Belâzurî, age, 444.
4. el-Belâzurî, a.g.e., 443.

nesep bakımından hangi kabilelerin daha yakın olduğunu sordular. Benî Temim denilince onlarla anlaşılabilir, yerleşecekleri mekanları tesbit edildi, bu mekanlara yerleştiler ve el-Esavira kanalı diye bilinen su yolunu açtılar⁵. İranlılardan, Rüstem ile Kadisiye savaşında birlikte olan ve İran ordusunda görev yapan 4000 kişi de Kufe'ye yerleşti. Bunlar Sa'd ile Kufe'ye yerleşmek üzere anlaşmışlar ve orayı sevmişlerdi. Kendilerine bir milyon verildi⁶.

Aynı şekilde Acemlerden kendilerine Hamra ve Farişler adı verilen bir kavim Amr b. el-As'ın idaresine girdi; Hamra, Rumlardan bir kavim olup içlerinde Benû Yena, Benû'l Ezrak ve Benû Rubeyl vardı⁷. Farişler ise, zannedildiği gibi San'a da olan İranlı bir kavim idi. Hamra Rumları Kantara'ya, Farişler ise Beni Vail yurduna yerleştiler. Orada Farişlerin mescidi meşhurdur⁸.

Aşiretlerin yahut fertlerin himayesi altındaki müslüman olmuş hür Acemlerden oluşan mevâlinin yanında bir de azad edildikleri bilinen mevâlî vardı ki, bunlar efendisi tarafından azad edilerek hür olan ve hürlerin haklarına sahip bulunan, ancak velâ bağıyla önceki efendisine bağlı kalan kimselerdir⁹.

Cahiliyye döneminde Araplar birbirleriyle savaşır ve köle edinirlerdi. İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ında geçtiğine göre; Rasûlullah (s.a.v.)'in kölesi olan Zeyd b. Harise Kudâa kabilesinden, annesi ise Tay kabilesinden idi. (Zeyd) cahiliyye döneminde Benû'l-Kayn b. Cısr'ın süvarilerinin Benû Maan evlerine saldırdıkları sırada onların eline esir düşmüştü. Zeyd'in annesi evini terketmedi ve işgalciler Zeyd'i alarak gittiler. Zeyd o zaman daha buluş çağına ermemiş bir çocuktur. Zeyd'i Ukaz çarşısına getirerek satışa arzettiler. Hakim b. Hizam b. Huveylid, Zeyd'i halası Hatice binti Huveylid için, onlardan 400 dirheme satın aldı. Rasûlullah (s.a.v.) Hatice ile evlendiği zaman, Hatice Zeyd'i kendisine hediye etti, O da onu azad etti¹⁰. Cahiliyye döneminde ve Rasûlullah (s.a.v.) zamanında bu köleler, Araplardan olduğu gibi siyah ve beyazlardan da mevcuttu. Beyaz köleler Arap yarımadasının etrafındaki memleketlerdendi¹¹. Habeşli Bilal¹², İranlı Selman¹³, Rumî diye lakaplanan Süheyb b. Sinan¹⁴ gibi

5. el-Belâzurî, a.g.e. 366; Taberî, *Tarih*, IV, 90.

6. el-Belâzurî, a.g.e., 279.

7. İbn Abdilhakem, *Futuhu Mısır*, 129.

8. İbn Abdilhakem, 129.

9. Münir el-Aclanî, 33.

10. İbn Sa'd, *Tabakât*, III, k. I, 165.

11. Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, 88.

12. İbn Sa'd, a.g.e., III, k.I, 127.

13. Mesudî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 306.

14. İbn Sa'd, a.g.e. III, k. I, 161. Süheyb arabî'nin babası Sinan b. Malik ya da amcası Kisra'nın Ubulle'deki yöneticisiydi. Evleri de Musul'daydı. Rumların burayı işgal etmeleri esnasında Süheyb bu işgalcilerin eline esir düştü. O daha küçük bir çocuktur.

Sahabeden bir çok kişi kölelikten gelmeydi. İslâmiyet yayıldığıında Araplardan müşrik kalmaları kabul edilmedi, ya İslâmı kabul edeceklerdi ya da öldürüleceklerdi. Böylece kölelik için mahal kalmadı, hatta esir düşseleler dahi ya müslüman olacaklardı ya da öldürüleceklerdi¹⁵.

Mevâlî, efendisinin aşiretinin ismini taşırdı. Mevlâ kelimesiyle aşiretle bağına işaret edilirdi ki, bu toplumsal bağ olup kan bağı değildir. Velâ bağı genel anlamda yardımlaşma ve teâvünü gerektiriyordu. Mevâlî, efendilerinin hizmetlerini yaptıkları, sıkıntılarında onlara yardım ettikleri¹⁶ gibi aynı zamanda efendilerinin yanında savaşıyorlardı. Abbad b. Ziyad'ın¹⁷ yanında onunla birlikte savaşan mevâlîsinden 2000 kişi vardı¹⁸. Merc-Rahit savaşında da¹⁹ Abbad b. el-Husayn'ın²⁰ yanında köleleri ve mevâlîsinden 700 kişi vardı. Mevâlîden aşireti ve efendisinin himayesinde faylanmak mümkün olduğunda onlardan güzel bir şekilde istifade ediliyordu. Emir in sultanı sınırlı, aşiretin nizamı kuvvetli olduğu zaman bunun ehemmiyetinin büyük olduğunda şüphe yoktur.

İşte Beni Ümeyye (nin mevâlîye karşı tutumu) hakkındaki yaygın kanaat budur ki, bu fikri Von Kramer,²¹ Van Vloten²² ve Brown²³ gibiler savunur. Corci Zeydan²⁴ Philip Hitti²⁵ gibi kimseler de tekrar ettiler. Hasan İbrahim Hassan²⁶ ve Ali Hüsnü Harputlu²⁷ ve diğer bazı yeni tarihçiler de Beni Ümeyyenin mevâlîye karşı mutaasıp olduklarını naklederler. Onlara göre Emevîler, mevâlîyi sömürdüler, zulmettiler ve küçük gördüler. Bunun neticelerinden olarak Emevî devletinin çöküşünü hazırlayan mevâlîyi kızdırdılar.

Bu zevat birinci derecede *Ikdu'l-Ferîd'de*²⁸ geçen bazı müteferrik haber ve rivayetlere ve *Kitabu'l-Eğânî*'deki az sayıdaki bazı dağınık ha-

15. Ahmed Emin, *Fecrul İslam*, 88.

16. en-Nüveyrî, XXI, 364.

17. Abbad b. Ziyad b. Ebihi'yi, Muaviye h. 53. senesinde Sicistan'a vali tayin etmişti. Hindistan'a seferlerde bulundu. Abdülmelik b. Mervan zamanında Şam'da idi. ez-Zirikli, *A'lam*, IV, 28.

18. el-Belâzurî, *Ensâb*, V, 165.

19. Abbad b. el-Husayn, Beni Temim'in atlılarındandı. İbn Zübeyr zamanında Basra polis teşkilatının başına tayin edildi. Muhtar es-Sakafi ile savaşıldığı zaman Mus'ab b. Zübeyr ile birlikteydi. İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 414.

20. el-Belâzurî, a.g.e., V, 267.

21. Von Kramer, *Kulture Geschietliche Streifzuge Auf dem Gebiet des Islames*, Calcutta, 1950, pp. 78-82.

22. Van Vloten, *Şia ve İsrailiyyat*, Özellikle sayfa 21 v.d., 35 v.d. Özellikle mevâlînin siyasi ve toplumsal durumundan bahsederken.

23. Brown, *A Literary History of Persia*, London 1959, 232-240.

24. Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, II, 21; IV, 58-61.

25. Philip Hitti, *Büyük Arap Tarihi*, II, 299-300.

26. *Siyasi İslam Tarihi*, I, 13-14, 147, 262.

27. Emevi Yönetimi Altında Irak Tarihi, özellikle Mevali bahsi; 255-256.

28. İbn Abdırabbih, III, 412-417, Babü'l-Mutaassibîn Li'l-Arab.

berlere dayandılar. Halbuki bu haberler ferdi durumları belirtirler, bunlardan genel bir görüş ya da devletin siyasetini ortaya koyan genel kaideler çıkarmak mümkün değildir. Dr. Durî'nin dediği gibi mevcut bu haberlerin çoğu kabilevî çevrelerle ve kabile mefhumlarıyla alakalıdır. Ki bu çevrelerde el sanatları ve çiftçilik rağbet görmez, binicilik ve savaş sanatı ilgi görürdü. Onların bu şekilde zanaatkarlardan ve çiftçilerden olan mevâlîye bakışlarının önemsiz oluşu tabiidir²⁹. Fakat mevâlîden ilim ve kitab ehlinin yeri saygıdeğerdir, hatta bu kabile ortamında dahi böyledir. Hasan el-Basrî Basra'da başkanlar gibi yaşamıştı ve herkesin, yönetimin, yöneticilerin saygısını kazanmıştı. Hasan el-Basrî'nin vefatıyla ilgili İbn Hallikan şunları zikreder: "İnsanların hepsi cenazesine katıldılar ve onunla meşgul oldular. İkinci namazı camide kılınmadı. Bilmiyorum, bugünden başka İslâmın başlangıcından bu yana ikinci namazı terkedildi mi? Çünkü insanların hepsi cenazeye katıldılar, hatta mescidde ikinci namazını kılacak kimse kalmadı"³⁰. Ulema arasında mevâlînin ulaştığı saygıya örnekler pek çoktur. Bu ilim adamlarının yerlerini öğrenmek için Rical kitaplarını okumamız yeterlidir. Alim veya fakih, Arap veya mevâlî olsun bu kimselerin yerleri birdir.

Şunu düşünmemiz lazımdır ki mevâlî'ya bakış açısı; -Dr. Durî'nin de belirttiği gibi-kabile gelenekleriyle İslâmî prensipler arasında yerini bulur. İslâmın prensipleri yayılıp, insanlar onu düşünce ve yaşantılarında tatbik ettikçe mevâlî'ya bakış açısında eşitlik prensibi pekişiyordu. Sosyal hayatta birey ve toplumun en temel güvencesinin İslâm olduğu fikri itibar görüyordu³¹. Bu durum bizim idrakimize iki şeyi tefsir eder. O ikisinden ilki Arap olmayan bütün müslümanların velâ'ya güvensizliğidir. Bilakis onlardan bazılarının kabileye ya da Araplık cihetiyle irtibatı olmadan İslâma girmekle yetindiklerini görüyoruz. Bu bize toplumda devletin otoritesinin ve itibarının arttığını ve ortaklık (ortak yaşam) için gerekli güvenliğin bulunduğunu ifade eder. Tıpkı kabilevî asabiyetin bozulduğu ve eşitliği pekiştiren İslâmî prensiplerin kuvvetinin arttığını ifade etmesi gibi³². Yönetim mefhumu ve hilafet kavramı etrafında ortaya çıkan siyasi hiziplere -ki onlar arabî hiziplerdir- zamanın geçmesiyle artan sayıda mevâlînin dahil olduğu görülür. Fakat bu dönemde hiziplerin yönetimi Arapların elinde olmuş ve kalmıştır. Bu ise, üçüncü bir noktayı tekid eder. O da Emevîler döneminde ortaya çıkan ayaklanmalar, Arap ayaklanmalarıdır ve mevâlî bu ayaklanmalara müttetikleriyle ya da hizipleri yöneten reislerinin yanında katılmışlardır. Dolayısıyla doğuda mevâlînin bayrağı altında ya da onların davetiyle ortaya çıkmış zikre değer bir ayaklanma bulamayız³³. Mağrib'te H. 122 senesindeki Berberî isyanı hilafet karşıtı bir ayaklanma değildi. Bilakis o, Tanca Valisi Abdullah el-

29. Abdülaziz ed-Durî, *Mukaddime fi't-Tarihi'l İktisadi*, Beyrut 1969, 42.

30. İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, 129.

31. Abdülaziz ed-Durî, a.g.e., 42.

32. Abdülaziz ed-Durî, a.g.e., 43.

33. Abdülaziz ed-Durî, a.g.e., 43-44.

Muradî'nin kötü yönetimi, Berberîleri beş parçaya bölmesi ve onların müslümanlar için bir (pay) fey' olduklarını iddia etmesi sebebiyle çıkmıştır. Bunu daha önceki vali yapmamıştı. Yöneticiler İslâm için gerekli olmayan bu beşleme işini yapınca, aralarında Haricilik yayılan Berberîler ayaklanmayı istismar ettiler. Bu ayaklanmaya katılanların büyük çoğunluğu Bergavata kabilesindendi³⁴.

Atiyye konusunda Arap askerleri mevâlîden üstün durumda idiler. Ki bu durum ilk defa Araplardan teşekkül eden bir toplum için tabii bir gelişmenin görüntüsüdür; zira ordu onlardan oluşmuş, İslâm mesajını onlar taşımışlar ve devletin yapılanması onların omuzlarında gerçekleşmiştir. Bu sebepten onların bazı imtiyazlara sahip olması tabiidir. İbn Vehb'in İbn Luhay'a dan yaptığı rivayetten Emevî halifelerinin mevâlîye atiyyeyi artırmaya meylettiklerini anlıyoruz. İbn Luhay'a diyor ki; Muaviye mevâlîye 15 tahsis etti. Abdülmelik 20'ye, Süleyman 25'e, Hişam da onların çocukları için 30'a çıkardı³⁵. Gerçi bu rivayet atiyyenin dinarla mı, dirhemle mi, aylık mı, yıllık mı olduğu konusunda tam açık değildir. Şu kadar var ki, herhalukarda bu rivayet atiyyeyi artırmaya doğru bir uygulamaya gidildiğini göstermektedir. Aynı şekilde Arap bedevîleri orduda gönüllü olarak yer aldıklarında kendilerine atiyye verilmediğine de işaret etmemiz gerekir. "Sîretü Ömer b. Abdülaziz" de onun şu sözü kaydedilir:³⁶ "Hicrete gelince, biz bu kapıyı, hayvanını satıp, bedevî olarak yaşadığı yurdundan hicret yurduna ve düşmanlarımızla savaşmaya giden bedevî Arab için açıyoruz. Kim bunu yaparsa Allah'ın kendilerine fey' ihsan etmiş olduğu muhacirleri örnek almış olur. Zira muhacirler kendilerine atiyye ve rızık tahsis edilmeksizin cihad ediyorlardı. Bunun sonucunda da Allah onlara bolca ihsanlarda bulunup, büyük fetihler nasip ederdi. Kim bu sahabileri örnek alıp, onların izinde gider ve kardeşlerinin sevdiğini severse elbette Allah ahirette büyük bir sevap, dünyada da büyük fetihler bahşeder".

Horasan'da Kuteybe b. Müslim el-Bahilî'nin valiliği döneminde 30000'den fazla Arap, 7000 de mevâlî savaşçı vardı. Onların başında Beni Şeyban'ın azatlısı Hayyan en-Nabati vardı³⁷. Burada mevâlîden olan bu savaşçılara atiyye tahsis edilmediğine dair bir işaret yoktur. Yoksa bu belirtilirdi. Müslüman Berberîler'in valisi Hassan'ın İfrikıyye'de işler yoluna girince Araplar'a muamelesini, araziyi ve fey'i onlar arasında taksim ettiğini gördük. Atiyyesiz savaşan mevâlînin, efendilerine bağlı bulunan azat edilmiş kimseler olduğu açıktır. Bunu da Belazûrî'nin "Abbad b. Ziyad ile birlikte onun mevâlîsinden kendisiyle beraber savaşan 2000 kişi vardı." sözünden anlıyoruz.³⁸ Abbad b. el-Husayn ile birlikte onun mevâlîsinden ve kölelerinden 700 kişi vardı. Mevâlîye, kölelere ve onla-

34. İbn İzarî, *Beyânu'l-Muğrib*, I, 52.

35. İbn Abdîrabbih, *İkdu'l-Ferid*, IV, 400.

36. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, 80.

37. en-Nüveyrî, XXI, 340.

38. el-Belâzurî, a.g.e., V, 165.

rın efendilerine atıyye verilmemesi tabiidir. Bilakis onlar ganimetten his-selerine düşen atıyye ile yetiniyorlardı. Aynı şekilde bunu da Şebes b. Rib'i'nin Muhtar b. Ebi Ubeyd'e söylediği şu sözünden anlıyoruz: "Allah'ın bize fey' olarak nasip etmiş olduğu mevâlîmizi ecir ve sevap umarak azad ettik. Sen bununla da yetinmedin ve kalktın onları fey'imize ortak ettin"³⁹.

Müslüman olanlardan cizye alınması meselesine gelince; bu konuda çok mübalağa edilmiştir. Malların toplanması konusunda da gördük ki, bu konuda ilk adım Haccac tarafından değil, bizzat harac görevlilerince atılmıştır. Bu, genel, resmi bir siyaset olmamış, bilakis mahalli şartlardan ortaya çıkmış siyasi unsurlar birbirine karışmıştır. Eğer Haccac, Basra'ya sığınan mevâlîyi köylerine dönmek üzere icbar etmiş olsaydı, aynı şekilde Hicaz'dan yurtlarına dönen Arap yani Irak ehlini de mecbur ederdi. Bilakis bu durum Medine Valisi'nin azledilme sebebi olmuştur. Çünkü Ömer b. Abdülaziz döneminde muhacirler Medine'ye sığınmışlardı⁴⁰.

Bu meseleyle ilgili ilk olay hicrî 82 senesinde Haccac yönteminde meydana geldi. Yani bu problemin mevcudiyeti olmaksızın Emevî devletinin kuruluşundan tam 40 sene geçtikten sonra, ikinci kez ise hicrî 110 senesinde Horasan'da Eşres yönetiminde meydana geldi ve bu İranlı mevâlî ile ilgili değildi. O Maverâünnehir'de Soğdlular ve Türklerle ilgili idi. İlk denemeyi (uygulamayı) Ömer b. Abdülaziz, ikinci uygulamayı ise Nasr b. Seyyar iptal etmişlerdi. İkisi de Emevîler'dendi, yani Emevî devlet adamlarındandı⁴¹.

Bu ve zikredilecek hakikatlar, ortaya atılan iddiaların tersini ispatlayacaktır ki, Emevîler mevâlîye itimat etmişler, onları uygun mevkilere tayip edip kendilerine ortak yapmışlardır. Bilakis onların umumi vazifedeki payları, özellikle maliye idaresinde Arapların payından daha büyüktü. Harp ve yönetim sahasında meşhurlaşan Ebu'l-Muhacir, Mesleme b. Muhalled'in⁴² azatlısı idi ki, o Ukbe b. Nafi'nin azlinden sonra İfrikıyye'ye vali tayin edildi. Kahine'nin, öldürülmesinden sonra Hassan, onun iki oğlu ile, onlardan herbiri için 6000 süvari üzerine anlaştı ve onları Araplarla birlikte çıkardı⁴³. Abdülaziz b. Mervan'ın Berka valisi onun azatlısı idi⁴⁴. Musa b. Nusayr'ın⁴⁵ İfrikıyye valiliği esnasında o azatlısı Tarık'ı Tanca ve çevresine vali tayin etti⁴⁶. Süleyman b. Abdülmelik,

39. el-Belâzurî, a.g.e., V, 267.

40. Taberî, a.g.e., VI, 94; en-Nüveyrî, a.g.e., XXI, 24, 25.

41. Taberî, a.g.e., VI, 485, 486.

42. İbn İzarî, a.g.e., I, 17.

43. İbn İzarî, a.g.e., I, 29.

44. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 49.

45. İbn Hallikan, velâ dolayısıyla Musa b. Nusayr el-Lahmi diye zikrediyor. II, 134. Yani o azatlıdır. Kindî'de ise Abdülaziz Lahm'in mevlası Musa b. Nusayr'ı tayin etti diye geçmektedir. s.52.

46. İbn İzarî, a.g.e., I, 36.

Reca b. Hayve ile istişareden sonra, sünnete en güzel uyan ve onu adaletle uygulayan Kureys'in azadlısı Muhammed b. Yezid'i İfrikiyye'ye vali tayin etti⁴⁷. Mahzumogullarının azadlısı İsmail b. Abdullah b. Ebi'l-Muhacir, Ömer b. Abdülaziz'in İfrikiyye valisiydi. O, Berberileri İslâma davet etmede çok çaba sarfetmiş ve İfrikiyye'de Berberilerin kalanları onun eliyle müslüman olmuşlardı⁴⁸. Hicrî 101. senede halife Yezid b. Abdülmelik, Haccac'ın azadlısı ve Emniyet müdürü Yezid b. Ebi Müslim'i İfrikiyye'ye vali tayin etti⁴⁹. Hicri 116 senesinde Beni Selul'ün azadlısı Ubeydullah b. el-Habbab işbaşına geldi. Başlangıçta o Mısır haracına bakıyordu. Sonra durum onu İfrikiyye, Endülüs ve Mağrib'in hepsinin valiliğine yükseltti⁵⁰.

Ama doğuda, Arap yöneticiler idari işlerin yürütülmesinde, büyük bir ihtimalle bölge halkına güvenmişler, İslâmı kabul edip yönetimlerini Arap yöneticilerin denetiminde meşveret ve savaş bilgisi olan mevâlîden kimselere dayanmışlardır. Mesela; el-Fadl b. Bessam ve Abdullah b. Ebi Abdullah ve Bahteri b. Mücahid gibi. Bu sonuncusu Nasr b. Seyyar'ın müsteşarı ve işlerinin takipçisiydi⁵¹. Horasan komutanı Harun b. Siyavuş ve Şaş hakimî Nizek b. Salih mevâlîdendir⁵².

Ziyad b. Ebîhi de mevâlîye dayanmıştı. Muaviye'ye onların yardım-sever, affedici ve şükredici oldukları için⁵³ istihdamlarını tavsiye eden bir mektub yazdı. Haracın toplanmasında onların istihdam edildiği gibi... Aynı şekilde Ziyad'ın oğlu Ubeydullah da babası gibi yapmıştı. Zira o Farslı dihkanları vergi toplamada uyanıklık, emanetleri koruyucu ve taleplerde mutedil buldu⁵⁴.

Muaviye b. Ebi Süfyan, Muğire b. Şube'nin valiliğindeki Irak'ın haraç görevine azadlısı Abdullah b. Derrac'ı tayin etti⁵⁵. Aynı şekilde azadlısı Verdan'ı da Utbe b. Ebî Süfyan idaresindeki Mısır'ın haracına, harac amili olarak tayin etmişti. Verdan, Muaviye'nin kendisinden 'Kıptilerden her adamın Kırat'ının artırılmasını istediği mektubuna menfi cevap vererek; "zamanlarında onlara hiçbir şeyin artırılmamasına rağmen, ben onların vergisini nasıl artırabilirim" dedi⁵⁶. Haccac, Salih b. Abdurrahman'ı Arapça öğrettikten sonra harac divanına tayin etti⁵⁷. Süleyman b.

47. İbn İzarî, a.g.e., I, 4.

48. İbn İzarî, a.g.e., I, 45.

49. İbn İzarî, a.g.e., I, 46.

50. İbn İzarî, a.g.e., I, 51.

51. Ziyâuddin er-Rayyis, *en-Nazarîyyâtü's-Siyâsiyye*, 282; el-Adevî, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, 387.

52. Daniel Dennet, *el-Cizye ve'l-İslâm*, 73.

53. el-Belâzurî, a.g.e., IV, k. 1, 23.

54. el-Belâzurî, a.g.e., IV, k.2, 109.

55. el-Belâzurî, a.g.e., 291.

56. İbn Abdilhakem, a.g.e., 86.

57. el-Belâzurî, a.g.e., 298; Salih'in babası Sicistan esirlerindendi.

Abdûlmelik'in hilafetinde Yezid b. el-Mühelleb, Süleyman'a Salih b. Abdurrahman'ın harac işlerine tayin edilmesini tavsiye etti. O da onu tayin edip, Yezid'den önce onu Vasıt'a gönderdi. Yezid Vasıt'a geldiğinde halk kendisini karşılamaya çıktı. Yezid yaklaşıncaya kadar Salih onun karşısına çıkmadı ve sonra onu Şamlılardan oluşan 400 kişilik birlikle karşılayıp Yezid'le beraberce yürüdü. Yezid'in herhangi birşey yapmasına imkan vermeden hareket alanını daralttı⁵⁸.

Meymun b. Mehran (Ezd'den bir kadının kölesi olup azad edilmişti.) Ömer b. Abdülaziz'in Cezîre haracı görevlisiydi. Oğlu Amr b. Mehran da divan'da görevliydi. Bundan önce de Muhammed b. Mervan onu Haran'da Beytûlmal'e tayin etmişti⁵⁹.

Ümeyyeoğulları hilafetinde divanların başkanlarının çoğunluğu mevâlifden idi. Abdûlmelik'in azadlısı Ebu Zuayzua Divanü'r-Resail'de, Haşin'in azadlısı Süleyman b. Sa'd, Şam divanı Arapçaya çevrildikten sonra harac ve ordu divanlarında görevliydi⁶⁰. Süleyman b. Sa'd, Velid b. Abdûlmelik ve Süleyman b. Abdûlmelik'in hilafetinde de harac ve ordu divanlarında görevli kaldı⁶¹. Velid b. Abdûlmelik'in azadlısı Cenah, Divanü'r-Resâil'de; Amir b. Lüey'in azadlısı Amr b. Abdûlmelik'in azadlısı Cenah, Divanü'r-Resâil'de; Amir b. Lüey'in azadlısı Amr b. el-Haris Divanü'l-Hatim'de görevliydi. Sonra Velid b. Abdûlmelik Divanü'l-Hatim'i azadlısı Cenah'a verdi⁶². Ümmü'l Hakem binti Ebi Süfyan'ın azadlısı Leys b. Ebi Rukiyye, halife Süleyman b. Abdûlmelik'in Divanü'r-Resâil'inde katib idi. Yemen ehlinin mevâlisı Nuaym b. Ebi Selame Divanü'l-Hatim'de, Amir b. Lüey oğullarının mevâlisı Abdullah b. Amr b. el-Haris ise beytûlmallar, köleler ve nafakalar divanlarında görevliydi⁶³.

Leys b. Ebi Rukiyye, Ömer b. Abdülaziz döneminde de Divanü'r-Resâil'de katib idi⁶⁴. Said b. Abdûlmelik'in azadlısı Salim, Hişam b. Abdûlmelik'in hilafetinde Divanü'r-Resâil'de katib idi. Beni Selul'ün azadlısı Ubeydullah b. el-Habbab Divanü'l-Harac ve Divanü'l-Cünd'de görevliydi. Sonra bu kimseyi Mısır haracına tayin etti ve yerine Haris b. Kaab oğullarının azadlısı er-Rebi' b. Şabur'u, küçük Divanü'l-Hatim'e de azadlısı Ebu'z-Zübeyr'i getirdi⁶⁵. Mevâlifden Abdülhamid el-Katib, şöhrate ulaşan en meşhur katiblerdendi. Mervan b. Muhammed onu severdi ve katibler ve valiler arasında onun mevkiini yüksek tutardı." Kitabet sanataındaki tekliği, uzmanlığı ve ilmiyle dünyada ondan daha iyisini görmedim" derdi⁶⁶.

58. en-Nüveyrî, a.g.e., XXI, 344.

59. İbn Sa'd, a.g.e., VII, k.2, 177, 178.

60. Halife b. Hayyat, *Tarih*, I, 395.

61. Halife b. Hayyat, a.g.e., I, 418, 431, 432.

62. Halife b. Hayyat, a.g.e., I, 418, 419.

63. Halife b. Hayyat, a.g.e., I, 431, 432.

64. Halife b. Hayyat, a.g.e., II, 468.

65. Halife b. Hayyat, a.g.e., II, 545.

66. Muhammed Kürd Ali, *Ümerü'l-Beyân*, Darü'l-Emane, Beyrut, 1969, 3. baskı.

Kadılık makamına gelince, aynı şekilde mevâlîden bu makama da tayinler yapılmıştır. Şureyh, Ömer b. el-Hattab'ın hilafetinden, Haccac b. Yusuf es-Sakafi'nin valiliğine kadar tam 75 sene bu görevi ifa etmiştir. Denilir ki Kadı Şureyh, Seyf b. Zî Yezn ile beraber Yemen'e gelen Farslıların çocuklarındandı⁶⁷. İbn Hallikan onun nesebinde çok ihtilaf olduğunu belirtir⁶⁸.

Haccac, Said b. Cübeyr'i kadılığa tayin etmişti. Kufe'lilerin dedikodu edip kadılığın Araplar dışında birinin elinde olmasının doğru olmayacağını belirtmeleri üzerine Ebû Bürde'yi tayin etti. Kendisinden habersiz bir iş yapmamasını emrederek⁶⁹ Said b. Cübeyr'i kendisine katib ve vezir tayin etti⁷⁰. Kufe kadılığında bulunan Amir eş-Şa'bi ve Basra kadılığında bulunan Hasan b. Ebi'l-hasen el-Basri ikisi de mevâlîden idi⁷¹. Ömer b. Abdülaziz'in hilafetinde Mısır kadılığına tayin edilen Sebe'nin azadlısı Abdullah b. Yezid b. Hizamir de mevâlîdendi⁷². Ömer b. Abdülaziz Mısır'da fetvayı üç kişiye bıraktı. Bu üç kişiden ikisi mevâliden, biri Arap idi. Mevâlîden Yezid b. Ebi Habib ve Abdullah b. Cafer, Arap'tan ise Cafer b. Rebia idi⁷³. Aslen Horasanlı ve doğumu Kakaşen'de olan Leys b. Sad, zamanında Mısır ehlinin hadis ve fıkıh imamıydı. İbn Tagriberdî şöyle diyor: "Asrında Mısır diyarının büyüğü, reisi ve emiriydi. Orada kadı ve naib onun emri ve meşvereti altındaydı"⁷⁴.

Başta geçenlerden anlıyoruz ki, hiçbir makam ve mevki yoktur ki onda mevâlî için bir pay olmasın. Bu da Emevîlerin işlere objektif bir şekilde baktıklarını göstermektedir. Onlar devlet idaresinde katılma yeterliliğini ve kudretini isbat etmiş bütün unsurların yardımını almak için teşebbüste bulundular. Ümeyyeoğullarının idaresinin devamında yöneticilerin mevâlî ya da Arap olup olmaması farketmiyordu, eşit durumdaydılar.

ZİMMÎLERİN İDAREDEKİ ROLLERİ

Ehlü'z-Zimme, İslam'ın Yahudi ve Hıristiyanlardan ahd ve eman verdiği (mal, can, din ve namusu için teminat verdiği) kimselere denir. Sonra müslümanlar onlara zimmet nizamnamesini, kaidelerini tatbik etmişlerdir. Rasûlullah (s.a.v.) Hicaz'da Yahudi ve Hıristiyanlara, Bahreyn'de Mecusilere zimmi hukukunu uygulayan ilk kişi olmuştur. Yahudi ve Hıristiyanlara cizye takdir edildiğinde, Mecusilere de "Ehl-i Kitab ka-

67. Demirî, *Hayatü'l-Hayavan*, el-Matbaatü'l-Emiriyec, h. 1374, I, 26; Ebu'l-Ferec el-İsbahani, *el-Eğâni*, XVII, 215 (Thk. Ali Muhammed el-Bicavi, 1970 baskısı).

68. İbn Hallikan, I, 224.

69. el-Belâzurî, *Ensâb*, IV, k. 1, 39.

70. İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 62; İbn Hallikan, I, 205.

71. Taberî, VI, 554; e-Nüveyri, XXI, 359.

72. Kindî, 338.

73. Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, 191.

74. İbn Tagriberdî, *en-Nucümü'z-Zahire*, II, 82.

nunlarını (hükümlerini) uygulayın"⁷⁵. diyerek aynı şekilde Mecusilere de cizye takdir edilmiştir. Cizye alınması hususunda Cenab-ı Allah'ın "Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Rasûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dinini din edinmeyen kimselere küçülüp boyun eğerek elleriyle cizye verecekleri zamana kadar savaşın"⁷⁶ ayet-i kerimesine tabi olunur. Cizye, bir güç kaynağı olarak, müslümanların gayr-i müslimlere nefisleri, malları, dinleri ve askeri hizmetlerden muaf tutulmaları karşılığında verilen taahhüdün karşılığıdır. Bazılarının açıklamaya çalıştıkları gibi o, bir çeşit ceza değildir. Zimmîlerden sadece yetişkin erkeklere farz kılınan, kadınlara, çocuklara ve yaşlılara farz kılınmayan şey nasıl ceza olarak değerlendirilebilir? Ve nasıl ceza olarak değerlendirilebilir? Bu ceza devamlıdır. Halbuki cizye, her yaşlıdan, işten zayıf düşenlerden, bir afete uğrayanlardan ve ekonomik durumu bozularak fakir düşenlerden kaldırır. Geçmişte böyle kimse-lerden cizyenin kaldırılmasıyla yetinilmemiş, bilakis, müslümanların Beytülmâl'inden onlara, darü'l-hicre ya da darü'l-İslam'da ikamet ettikleri sürece kendilerinin ve ailelerinin geçimleri için para ayrılmıştır⁷⁷.

Hulefa-ı Râşidin ve Emevîler, Rasûlullah'ın (s.a.v.) koymuş olduğu zimmîlerle ilgili nizamnameyi harfiyyen uygulamışlardır. Özellikle Hulefa-ı Râşidin ve Emevîler döneminde tamamlanan ve doğuda Çin sınırından batıda Cibali Beranis'e kadar olan fetihlerde müslümanlara boyun eğen vilayetlerin sakinleri kendilerine zımni nizamnamesinin tatbikini istemişlerdir. Zikredilen bu bölgede insanlar farklı dinlere ve bunların muhtelif mezheplerine inanıyorlardı. İran'da Mecusilik, Hind'de Budizm, Mısır, Şam ve Cezire'de Yahudiliğin yanında putperestlik, Mağrib belde-lerinde, İfrikiyye ve Endülü's'te Hıristiyanlığın yanında putperestlik bunlardan en önemlileri idi. Hulefa-ı Râşidin zimmîlere güzel muamelede bulundu. Emevîler de bu güzel muameleyi sürdürdü. Özellikle Emevîler döneminde, onların dini hürriyetlerine saygıyla birlikte devlette kendilerini yönetici kılan değişik ve muhtelif haklara sahip olmuşlardır. Ömer b. el-Hattab, mahalli işlerin yönetimini yerel zımni halka bırakmış ise de müslümanlarla ilgili işlerin gayr-ı müslimlere bırakılmasını hoş karşılamamıştır. Bunun için dir ki, Ebu Musa el-Eş'arî, katibinin Hıristiyan olduğunu haber verince kızmış ve "Allah senin canını alsın! "Ey iman edenler, Yahudi ve Hıristiyanları dost edinmeyin" diyen ayeti duymadın mı- Niçin temiz bir adamı katip edinmedin? demiştir⁷⁸. Ömer bin el-Hattab'a Hire ehlinde hıristiyan, emin, bir çocuktan bahsedilerek, onu katip edinmesi önerildiğinde o, "o halde ben müminlerin dışından sırdaş ediniyorum" demiştir⁷⁹. Bazı valiler Ömer'e mektup yazarak, zimmîlerin çoğaldığını, cizyenin de arttığını, dolayısıyla acemlerden istifade için izin istemişler, fakat o reddetmiştir⁸⁰.

75. el-Belâzurî, *Fütuh*, s. 226.

76. Tevbe Suresi, 29 ayet.

77. Muhammed Hamidullah, *Mecmuatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye*, s. 316, 317.

78. İbni Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, c.I, s. 43.

79. İbni Kuteybe, a.g.e., I, 43; el-Ebşehî, *el-Mustatraf fi Kulli Fennin Mustazraf*, I, 110.

80. el-Ebşehî, I, III.

Muaviye b. Ebî Süfyan'a gelince, o vali olduktan bu yana gördü ki Suriye'de Rum ve Araplardan hristiyanlar çoğunluktadır. Aynı zamanda katipler, tabipler, devlet görevlileri ve zanaatkar ehli onlardandı. Vilayette iyi bir yönetim isteniyorsa bu kimselerden müstağni kalmak olamazdı ve onları görevlerinde bıraktı. Onların şan ve şeref sahibini olanlarına yaklaştı. Muaviye, mali idareyi, yönetimi boyunca mesihî bir aileye bıraktı ki o aile Sercun⁸¹ ailesidir ve yönetim boyunca malî idareyi birbirlerinden devralmışlardır. Aynı şekilde Muaviye'nin doktoru İbn Asal'ı Hımıs harac görevlisi olarak tayin ettiği belirtilir⁸².

Zadan Ferruh, Ziyad b. Ebihi'nin⁸³ Horasan'da da Stefanos Abdurrahman b. Ziyad'ın⁸⁴ katipliğini yapıyordu. Filistin ehlinde olan İbn Batrik, Süleyman b. Abdülmelik'in katibiydi ve Süleyman ondan devleti yapılandırmasını istedi⁸⁵. Hişam b. Abdülmelik'in katiplerinden Tazri b. Astin hristiyandı ve onu Hımıs divanına görevlendirdi⁸⁶. Horasan'da o ana kadar katiplerin çoğunluğu mecusî ve hesaplar Farsça idi. H. 124 senesinde Irak Yusuf b. Ömer idaresinde iken, görevlisi Nasr b. Seyyar'a yazarak işlerinde ve yazışmalarında şirk ehlinde hiçbir kimseyi istihdam etmemesini emretmiştir. Horasan'da yazışmayı Farsçadan Arapçaya nakleden ilk kimse, Nasr b. Seyyar ile beraber olan Beni Nehsel'den katip İshak b. Ta'lik olmuştur⁸⁷.

Abdülmelik döneminde, Irak, Şam, Mısır ve İfrikiyye'de divanların dili Arapça olmasına rağmen, bu Emevîlerin hristiyan katipler istihdam etmediklerini ifade etmez. İbnü'l-İbrî'nin kitabı *Tarihu Muhtasarı'd-Düvel*'de geçtiğine göre, Abdülmelik hristiyan katipleri defterleri Rumca yazmaktan menetmiş, Arapça yazmalarını emretmiştir. Bu da Arapça⁸⁸ bilen hristiyan katiplerin görevlerinde kaldıklarının bir delilidir. Devletin divanlarının çok azı hristiyanlardan boşaltılmıştır⁸⁹.

Mısır'da Bizanslı memurlardan görevinde kalan kimseler de mevcuttur. Onlardan Herakl tarafından kuzey vilayetlerinin yöneticisi olarak tayin edilen Menace, fetihten sonra makamında kalmıştır⁹⁰. Yine onlardan Shenouti Rif'e, Philoxenus Arkadya'ya (el-Feyyum'a)⁹¹ yönetici olarak tayin edilmiştir. Bu üç yönetici İskenderiye yöneticisinden sonra Mısır'da

81. Tritton, 16.

82. Tritton, 16.

83. el-Cahşiyarî, 34.

84. el-Cahşiyarî, 29.

85. el-Cahşiyarî, 48.

86. el-Cahşiyarî, 59.

87. el-Cahşiyarî, 67.

88. İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasarı'd-Düvel*, 194.

89. Tritton, 18.

90. Tritton, 19.

91. Tritton, 19.

en büyük yöneticilerdi ve onlar Milkani (mezhebinden olan) Rumlardandı⁹².

İslâm tabiiyyetinden olmayı reddedenlerin çekilerek boşalttığı makamlara kıptiler getirilmiştir⁹³. Amr b. el-As, Rumların vergilerini toplama Kiptileri istihdam etmiştir⁹⁴.

Athanasius er-Ruhavî de Mısır'ın malî idaresinde rolü olan maruf şahıslardandı. Cahşiyarî'de bu kimse, Ruha (Urfa) ehlinden Yenas b. Hamaya ismiyle geçer⁹⁵. Mervan b. el-Hakem, onu Isaac isimli diğer bir meshîh ile beraber tayin etmişti. Sonra o İskenderiye divanlarının başkanlık makamına kadar yükseldi. Bu zat, kiliselerle ilgili işler hususunda özellikle de büyük paraya ihtiyacı olan İskenderiye kilisesi ile ilgili olarak diğer hristiyan memurları valiye talepte bulunmaya yöneltti. Resmî yazışmalarda Katibü'l-Efham (büyük katib) diye vasıflandırılan Athanasius, Abdülaziz b. Mervan'ın haraç divanına müteveli olmuştu⁹⁶ (Bu işler) çoğunlukla onun üzerindeydi⁹⁷. Abdülaziz'in vefatından ve Abdullah b. Abdülmek'ın idaresinden sonra Athanasius azledildi ve yerine Hıms ehlinden İbn Yerbu' el-Fezari getirildi. Onun hakkındaki rivayetler ihtilaflıdır, onlardan bazılarına göre her askerden bir dinar almasının yanında senelik 60 000 dinar alıyordu. İbnü'l-İbrî, Athanasius'un serveti hakkında şöyle diyor: "Onun 4000 kölesi, evleri, köyleri, bahçeleri, altını, gümüşü vardı. Sahip olduğu 400 işyeri ortaklığından elde ettiği gelirle Urfa'da The Mother of God kilisesini yaptırdı. Milkani mezhebinden olan Sercun, ona hased etti ve onu halifeye jurnal ederek, elini Mısır beytülmaline uzatıp, hırsızlık yaptığını iddia etti. Jurnale sürekli devam edildi ve Athanasius sonunda halifenin kendisine vermiş olduğu mallardan büyük bir meblağdan vazgeçmek durumunda kaldı. Fakat bununla beraber elinde daha çok malı vardı"⁹⁸. İbnü'l-İbrî'nin haberlerindeki açık mübalağalara rağmen bu haberler bize Athanasius'un sultanından, nüfuzundan, servetinden ve zenginliğinden bize bir fikir vermektedir. Sadece Cahşiyarî'nin kitabında geçtiğine göre, Abdülaziz b. Mervan vefat ettiği zaman Abdülmelik, ed-Dahhak b. Abdurrahman'ı Mısır'a gönderdi ve ona Abdülaziz'in katibi Yenas'ın malını taksim etmesini emretmişti⁹⁹. Bariz bir şekilde Milkanilerden olan Tehodosius adı İskenderiye ve Meryut hakimi olarak geçer, hatta nakledildiğine göre o Şam'a giderek Yezid b. Muaviye'ye bir miktar mal vermiş, İskenderiye ve Meryut ve bu iki yere bağlı bölgelerin hakimi olarak tayin edildiğine dair belgeyle birlikte Mısır'a dönmüştür.

92. Bitler, 314.

93. Bitler, 319.

94. İbn Abdilhakem, a.g.e., 152.

95. el-Cahşiyarî, 34.

96. Tritton, 20.

97. el-Cahşiyarî, 34.

98. Tritton, 21.

99. el-Cahşiyarî, 34.

Theodosius, Kıptî Patriği Anba Ağasu'nun şiddetli düşmanlarındandı ve makamını patriğe karşı kullanmıştır¹⁰⁰.

İskenderiye patrikliği döneminde (H. 81-106) Teodor, İskenderiye valisiydi ve resmi yazılarda Augustalis diye lakaplandırıldı. Kardeşi Butros, Said valisiydi. Abdülaziz b. Mervan'ın idaresinin sonlarında ikisi de müslüman oldular¹⁰¹.

Ömer b. Abdulaziz, zimmîlerin müslümanlar üzerinde üst seviyede bir otorite, kuvvet olmalarını hoş karşılamadı. Bunu valilerine yazdığı bir mektupta da ortaya koydu. "Müslümanlar için başlangıcında zimmîlerin idarî, kitabî ve vergi toplama ile ilgili bilgilerinden istifade etmişlerdir. Bu, Allah'ın onlar için takdir ettiği belirli bir süre için olmuştur. İşlerinde istihdam ettiğin ne kadar gayri-müslim, amil ve katip varsa onların hepsini azlettim ve onların yerine müslüman kimseleri getirdim"¹⁰². Bu durum Savirus'un Ömer b. Abdulaziz'i şöyle vafetmesine neden oldu: "O insanlar önünde büyük hayır işliyor, Allah önünde ise kötülük işliyor. Çünkü o kiliselerin ve piskoposların haraçtan muaf tutulmasını emretti ve harabe olan şehirleri imar etti ve vergileri kaldırdı. Kıptîler huzur ve emniyet içinde yaşadılar. Fakat o, çok geçmeden Kıptîlerin dinleri üzerinde kaldıkları sürece devlet işlerinden el çektirilmesini emreden bir talimat gönderdi. Onlardan kimi işlerini korumak istiyorsa, o müslüman olsun¹⁰³". Bu talimat sebebiyle Kıptîler ellerindeki görev ve vazifelerini müslümanlara teslim ettiler. Kindî'nin dediğine göre Kıptî muhtarları ayırıldı ve yerlerine müslümanlar atandılar.

Muhtemelen Ömer b. Abdulaziz'in bu kararı o vakit makamlarını kaybetmemek için pek çok kimsenin müslüman olmasını sağladı. Ne var ki anlaşıldığına göre bu karar vefatını müteakip devam etmedi. Halife Hişam b. Abdülmelik'ten Halid el-Kasrî'ye yazılan bir mektupta -ki bu mektup Halid'in Hişam'ı şöhrette gölgede bıraktığı vakit yazılmıştır-Hristiyan ve Mecusileri istihdam etmesini ve müslümanların yönetimini onlara vermesini, vergilerin toplanmasını ve onları müslümanlara musallat etmesini kınıyor¹⁰⁴.

Nuveyrî diyor ki; Yusuf Irak'a vali tayin edildiğinde, İslâmiyet orada zayıftı ve hakimiyet zimmîlerin elinde idi. Bunun üzerine Yahya b. Nevfel şöyle dedi: "(Yusuf) bize geldiğinde şirk ehli vergimizi alır, yöneticilerimiz açığımızı gizlimizi bilirdi. Bahtiyar Yusuf bize gelince yeryüzü sevindi, hatta her vadi aydınlandı ki insanlar arasında adaletin etkisi göründü. Halbuki Ukaylî'den önce adalet görülmezdi"¹⁰⁵.

100. Tritton, 21.

101. Daniel Dennet, 138.

102. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdulaziz*, 136.

103. Savirus, V, 71-72.

104. el-Kindî, 69.

105. en-Nuveyrî, XXI, 457.

Dikkatlice incelediğimizde Arapların doğu vilayetlerinde Mecusîlerden, diğer vilayetlerde de Hristiyanlardan yararlandıklarını görürüz. Yahudilerin istihdamı ile ilgili bir haber görmüyoruz. Yahudilerle ilgili ilk haberi, vergi toplamaya tayin ettiği bir Yahudiye, Mansur'un hilafetinde görüyoruz¹⁰⁶.

Câhız bu durumu şu şekilde delillendirerek açıklıyor: "Yahudiler müslümanlara Medine'de ve başka yerlerde komşuydular. Komşunun düşmanlığı şiddet ve husumetin yerleşmesi ve oluşması hususunda akrabasının düşmanlığına benzer. Muhacirler Yahudilere komşu olup, Ensar komşulukta ve evde oturmakta Yahudilerden öne geçince ayrılıktan sonra yeniden toplanmaya ve dinin bu nimetini yahudiler hased ettiler ve planlar yaptılar, onların öldürülmesi için mallarıyla ve canlarıyla çaba sarfettiler. Hristiyanların memleketlerinin, Nebi (s.a.v.)'in görevlendirildiği ve hicret ettiği yere uzak olması sebebiyle, onlara müslümanlar için düşmanlık yapmaları, tuzaklar kurmaları ve harp için toplanmaları için birşey yüklemiyordu. Yahudilerin bu durumu müslümanların kalplerine ağır gelen sebeplerin ilki oldu ve Hristiyanlara karşı gösterilen yumuşaklığın sebebi bu idi. Habeşistana hicret olayı ve onların bu yöne itimad etmeleri de onların İslâma muhabbet beslemelerine sebep oldu"¹⁰⁷.

Hristiyanlık, Mudar dışındaki Araplar arasında yaygın bir şekildeydi. Araplar üzerinde Yahudilik ve Mecusilik hiçbir şekilde etkili olmadı, aynı şekilde kendilerine Ubbad ismi verilen ve Hire'ye yerleşen bir kavim dışında orada Hristiyanlık egemen olmadı. Mudar önce Arap dini sonra İslâm'dan başka bir din tanımadı. Öte yandan Hristiyanlık Arap melikleri, kabileleri, Necran'da, Lahm, Gassan, Haris b. Ka'b, Kudâa, Tay ve birçok bilinen kabile ve boylarında hakim olmuştur. Sonra da Hristiyanlık Rebia'da ortaya çıkıp Tağlib b. Abdulkay ve Bekr kabilelerinin taşra boylarını sardı. İslâm gelince Yahudilik Yemaniyye'den küçük bir bölüm, İyad ve Rebia kollarının küçük bir kısmı dışında hiçbir kabileye hakim değildi. Yahudilerin çoğu Araplarda değil ancak Yesrib, Himyer, Teyma ve Harun oğlu Vadiu'l-Kura'da idiler¹⁰⁸.

Câhız, ilavede bulunarak katip, tabib, attar ve sarrafların hristiyanlardan, elbise boyacıları, deri işlemecileri, hacamat yapanlar, kasaplar, oduncuların, yahudilerden olduğunu belirtir¹⁰⁹.

Şüphesiz Câhız'ın bu teşhisi/açıklamaları sonuna kadar isabetlidir. Hristiyanlık; Mısır'da Kıptîler arasında, Şam'da, Cezire'de, Irak tarafında mukim Arap kabilelerinden birçoğu arasında yayılmıştır. Mecusilik Fars dinidir. Emevîlerin yönetiminde, dönemlerinde ortaya çıkan muhtelif di-

106. Tritton, 22.

107. Câhız, *er-Resâil*, Kahire, 1344, 14.

108. el-Câhız, a.g.c., 15.

109. el-Câhız, a.g.c. 17.

vanların işlerinde yönetim ile uzaktan yakından ilişkisi bulunan bireylere dayanmaları gayet doğaldır. Ancak vergi, kitabet ve idare sahasındaki bilgileri sebebiyle zımmîlere duyulan bu güven, Ömer b. Abdulaziz'in de açıkladığı üzere, bu konularda yetenekli olan kişiler arasında İslâm'ın yayıldığı sıralarda önceden olduğu gibi artık zaruri görülüyordu. Ömer b. Abdulaziz, devlet vazifelerinin tamamında müslümanların istihdamını zaruri görmesine rağmen Emevî asrının sonuna kadar zımmîlerden liyakatli kimselerin tayinine devam edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülaziz ed-Durî, *Mukaddime fi'-Tarihi'l İktisadi*, Beyrut 1969.
- el-Adevî, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*.
- Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Mısır 1969.
- el-Belazûrî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütuhu'l-Buldan*, (thk. Muhammed Rıdvân), Mısır, ?...
- , *Ensâbu'l-Eşraf*, (thk. Muhammed Hamidullah),
- Bitler, *Fethu'l-Arab li Mısır*, Arp. trc. M. Ferid Ebû Hadid, Kahire, 1933.
- Brown, *A Literary History of Persia*, London, 1959.
- el-Câhız, Ebû Osman Ömer b. Bahr, *er-Resâil*, Kahire, 1344.
- el-Caşşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs, *el-Vuzerâ' ve'l-Kuttâb*, (thk. Mustafâ es-Sekâ-İbrahîm el-Ebyârî), Kahire, ?.
- Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*
- Daniel Dennet, *el-Cizye ve'l-İslam*, (trc. Fevzi Fehim Cadullah)
- Demirî, *Hayatü'l-Hayavan*, ?, 1374, h.
- Ebu'l-Ferec el-İsbahanî, (Ö: 597), *el-Eğânî*, XIV, XV, (Thk. Ali Muhammed el-Bicavî-İşraf: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Kahire, 1970.
- el-Ebşehî, Şihabuddin Muhammed b. Ahmed Ebî'l-Feth, (Ö: 850 h.), *el-Müstatraf fi Kullî Fennin Mustazraf*,
- Halife b. Hayyat, (Ö: 240), *Tarihu Halife b. Hayyat*, (thk. Süheyl Zekâr),
- İbn Abdilhakem, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah, (Ö: 214 h), *Siretü Ömer b. Abdülaziz*, (thk. Ahmed Ubeyd)
- İbn Abdirabbih, *İkdu'l-Ferîd*, IV. cilt.
- İbnü'l-İbrî, Girogorius Ebü'l-Ferec b. Harun, *Tarihu Muhtasarı'd-Düvel*.
- İbn İzari el-Merâkuşî, *Beyânu'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Meğrib*, Beyrut, 1950.
- İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*
- İbn Kuteybe, Muhammed Abdullah b. Müslim, (Ö: 276), *el-Meârif*, (thk. Muhammed İsmâil Abdussâvî), Beyrut, 1970.
- , *Uyânu'l-Ahbâr*, Kahire, 1925.
- , *el-İmâme ve's-Siyâse*, (thk. Dr. Taha Muhammed Zeynî), Kahire, ?.

İbn Sa'd, Muhammed, (Ö: 230), *Tabakâtü'l-Kübrâ'*, Leiden 1322.

İbn Tagrıberdî, Ebû'l-Mehâsin), (Ö: 874), *en-Nucümü'z-Zahire fî Mulûki'l-Mısır ve'l-Kahire*, Mısır, 1930.

Muhammed Hamidullah, *Mecmuatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye*, Beyrut, 1969.

Muhammed Kürd Ali, *Ümerâü'l-Beyân*, Beyrut, 1969.

Mesudî, Ebû'l-Hasan, (Ö: 345), *Murûcu'z-Zeheb*, (thk. Yusuf Ahmed Dağır), Beyrut, ?.

Münîr el-Aclanî, *Abkariyetü'l-İslam fî Usulî'l-Hükm*, Birinci Baskı.

en-Nüveyrî, Şihabuddin Ahmed b. Abdulvahhab, (Ö: 733), *Nihayetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, (thk. Muhammed Ali Bicâvî), XXI, cilt.

Philip Hitti, *Büyük Arap Tarihi*.

Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (Ö: 310), *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-X, ?.

Tritton, A.S. *The Caliphs And Their Non-Muslim Subject*, Oxford University Prees, 1930.

Von Kramer, *el-Hadaretü'l-İslamiyye ve Meda Te'siruha bi'l Muesserati'l-Ecnebiyeti*, (trc. Taha Bedr), Kahire?.

Van Vloten, *es-Siyâdetü'l-Arabiyye ve's-Şia ve'l-İsrâiliyât fî Ahdi Benî Ümeyye*, (trc. Taha Bedr), Kahire, ?.

Ziyâuddin er-Rayyis *en-Nazariyyâtü's-Siyâsiyye el-İslamiyye*, Kahire, 1966.

Ziriklî, Hayruddin, *A'lam*, I-XI?, 1970.